

AFRIKAANSE RINGEN: GELD OF NIET?

Roger Vanderleyden

Kan men de Afrikaanse ringen (armbanden, nek- en enkelringen), al dan niet gesloten, als geld beschouwen of niet? Om op deze vraag te kunnen antwoorden, moeten we ons eerst bezinnen over twee cruciale vragen:

- Wat is geld?
- Hoe zag men in meer primitieve samenlevingen de functie en de betekenis van geld?

WAT IS GELD?

Bij die eerste vraag beginnen al de moeilijkheden, want ofschoon zelfs kinderen al zeer jong weten wat geld is en niet, zitten de problemen toch een flink stuk dieper. Over de vraag wat geld is, zijn honderden boeken en nauwelijks te begrijpen studies verschenen, waarbij uiteindelijk één zaak duidelijk is geworden, namelijk dat men er nog steeds geen, in alle opzichten duidelijk sluitende definitie van kan geven. Bovendien beperken de meeste monetaire theoretici opzettelijk hun definitie van geld tot één of meerdere aspecten of functies teneinde die te laten overeenstemmen met hun eigen theorieën over geld. Misschien de meest zinvolle definitie kwam van een doodgewone, onbekend gebleven realist die zei: “Geld is datgene wat iemand wil aannemen voor wat hij te koop aanbiedt”.

Gedurende zijn hele bestaan, en dat tot ongeveer het midden van de twintigste eeuw, had geld ofwel een eigen metaalwaarde, ofwel stond de maatschappij die het uitgaf, garant voor het bedrag dat het vertegenwoordigde.

Maar tegenwoordig is ons huidig monetair stelsel in feite niets anders dan een psychologisch verschijnsel. Geld wordt inderdaad niet langer meer geschraagd door een edel metaal of door een ander product met een intrinsieke waarde, maar wel door het collectieve geloof dat geld waarde heeft, gewoon maar omdat het waarde **moet** hebben.

Tot voor kort had men echter wel een aantal kenmerken en functies bepaald, waaraan geld in de **geïndustrialiseerde beschavingen** moest voldoen.

De kenmerken zijn voldoende bekend, maar volledigheidshalve zal ik ze nog even op een rijtje zetten. Geld moest **duurzaam** zijn (mocht niet te snel verslijten of bederven), **deelbaar** (m.a.w. er moest een waardereeks zijn van klein naar groot), men moest het **gemakkelijk kunnen hanteren** en het moest **als geld** onmiddellijk **herkenbaar** zijn.

Nochtans gaat deze definitie tegenwoordig al niet meer op. We werken inderdaad steeds meer met giraal geld, met overschrijvingen, checks, creditcards en dergelijke meer; zelfs voor betalingen met kleingeld heeft men al de Protoncard in het leven geroepen. Kenmerken zoals duurzaamheid, deelbaarheid en uiterlijke herkenbaarheid spelen in deze tijd van elektronisch geldverkeer van langsom geen rol meer.

Bovendien gelden al die kenmerken voor landen en beschavingen met een moderne markteconomie, waarbij het commerciële aspect van geld uiteraard centraal staat. Als men het in de westerse wereld over “geld” heeft, denkt men dus in de eerste plaats aan “commercial money” met een zuiver commerciële rol. In een markt-geïntegreerde economie kunnen zeer verschillende zaken en diensten rechtstreeks met elkaar vergeleken worden, omdat ze allemaal verkrijgbaar zijn tegen prijzen die in hetzelfde geld worden uitgedrukt (= general purpose money).

Dit betekent o.a. dat ceremoniële en godsdienstige goederen en diensten (bvb. alles wat bij een begrafenis komt kijken) of voorwerpen die dienen als prestige-indicaties (bvb. juwelen) op dezelfde wijze en met hetzelfde geld kunnen gekocht worden als consumptiegoederen (vb. voeding, kleding, meubelen...) of kapitaalgoederen zoals land, gebouwen of werktuigen.

FUNCTIE EN BETEKENIS VAN GELD IN PRIMITIEVE SAMENLEVINGEN

Traditioneel geld (beter bekend als “primitief geld”) daarentegen wordt gebruikt op een manier die westers geld niet meer kent. De traditionele betaalvormen zijn slechts uitzonderlijk “general purpose money”. Bijna altijd is hun functie beperkt tot nauwkeurig omschreven situaties waarbij duidelijk gedefinieerde voorwerpen moeten gebruikt worden voor welbepaalde gebeurtenissen in het leven van de gebruikers, vanaf de geboorte tot en met de dood (= special purpose money).

Traditioneel geld heeft vooral een sociale en/of een politieke betekenis, en zijn commerciële waarde is vaak zeer gering of zelfs onbestaande.

Ons geld is onpersoonlijk, terwijl traditioneel geld heel vaak een stamboom heeft (bvb. de RAU uit Yap) en persoonlijkheid bezit (sommige betaalvoorwerpen hebben een naam en hun geschiedenis is door alle leden van de gemeenschap bekend!). Bij ons controleert een centrale macht de geldhoeveelheid; in de primitieve economie is dat zelden het geval.

Samengevat komt het hierop neer dat geld, gebruikt in een markt-geïntegreerde economie weinig gevarieerd is omdat het in praktisch alle situaties en voor alle doeleinden kan gebruikt worden. Toch is dit niet altijd zo geweest!

Volgens W. Gerloff bestond het oudste geld uit goederen die, enerzijds als teken van aanzien en rijkdom werden bewaard en opgepot, en anderzijds als giften werden gebruikt ter versterking van sociale en/of politieke bindingen (om bvb naburige stammen als bondgenoot voor zich te winnen) (1944, p. 243).

De oorsprong van ons geld zou dus meer op het sociaal-politieke plan te vinden zijn dan op het economische en ditzelfde aspect vonden we, tot voor kort, nog terug in primitieve gemeenschappen waar de oude tradities niet werden beïnvloed van buitenaf. Dat geld echter tot voor kort als een praktisch uitsluitend economisch probleem werd beschouwd, is vooral te wijten aan het feit dat het hoofdzakelijk economen waren, die de rol van geld hebben bestudeerd.

Pas in de laatste decennia hebben etnologen wat meer zeg gekregen in de discussies over de betekenis van geld in primitieve gemeenschappen, en geleidelijk begint men het probleem in een ruimere context te bekijken. We kunnen in ieder geval stellen dat, alleen uitgaande van de kenmerken, het onmogelijk is het complexe fenomeen “geld” door een definitie te bepalen.

Een overtuigender, maar veel bescheidener beginpunt is te pogen het begrip “geld” via **zijn functies** te definiëren. Aristoteles had hierover reeds nagedacht. Volgens hem moest geld twee functies hebben nl. **ruilmiddel** en **waardestandaard**. De moderne economen vinden nu dat er vier functies nodig zijn, vooraleer men van geld kan spreken. Volgens hen moet geld een **algemeen betaalmiddel** zijn t.t.z. het moet in een bepaald gebied als vergoeding voor goederen en diensten gebruikt en aanvaard worden. Geld moet een **waardemeter** zijn: de prijzen van de verschillende goederen moeten erin worden uitgedrukt. Het moet als **kapitaalreserve** kunnen fungeren (= store of wealth), en tenslotte moet het een **rekeneenheid** zijn.

Bij het begin van de twintigste eeuw ontstond er in de etnologie een nieuwe richting nl. de economische antropologie, die vooral onderzocht in hoever de geldtheorieën, die golden voor de industriële markteconomie, konden gebruikt worden in samenlevingen die geen geïntegreerde markteconomie kenden. Vooral Polanyi en Dalton hebben baanbrekend werk geleverd in deze nieuwe richting, en ze hebben een grote invloed uitgeoefend op een hele reeks van jongere economen die zich met die problemen bezig houden.

Tegenwoordig is men het begrip “betaalmiddel” gaan nuanceren en hoewel men over het algemeen nog vasthoudt aan vier functies, is men de aksenten gaan verleggen. Deze vier functies zijn: **betaalmiddel**, **ruilmiddel**, **waardestandaard** en **spaargeld** (= store of wealth) dat als kapitaalreserve fungeert.

Hierbij gebruikt men de term “ruilmiddel” **voor het betalen van goederen en diensten** m.a.w. men ruilt geld tegen goederen en/of diensten (men krijgt voor zijn geld dus iets in de plaats). Een ruilmiddel heeft dus een commerciële functie en het is wat Dalton “general purpose money” noemt.

Men spreekt van “betaalmiddel” als **een middel om bepaalde verplichtingen na te komen** (men krijgt er niets tastbaars voor in de plaats!). Het wordt bvb gebruikt voor het betalen van boeten, belastingen, tolrechten, huurgelden, pacht, verzekeringen en lidgelden. Ook bruidsgeld, weergeld, losgeld en betalingen bij begrafenisrituelen (= mortuary payments) vallen hieronder, en het komt grosso modo overeen met het “special purpose money” van Dalton.

In deze optiek zijn de traditionele betaalvormen voor het grootste deel een betaalmiddel en slechts in veel mindere mate een ruilmiddel (Ik verkies de benaming “traditioneel geld” boven de nochtans algemeen gebruikte term “primitief geld”, een term die beslist te verwerpen is, want een geldsoort die in een gemeenschap haar functies vervult, kan men bezwaarlijk “primitief” noemen. Deze term kan hoogstens betekenen: anders dan bij ons. Anders in de vorm en het gebruik dat men ervan maakt).

Dit zijn dan in een notendop de kenmerken en de functies van wat de moderne economen als essentieel beschouwen om te kunnen spreken van geld.

Over de **vorm** die dit geld moet aannemen, wordt niets gezegd, maar stilzwijgend werd (en wordt nog steeds door de grote massa) verondersteld dat die aansluit bij het Grieks-Romeinse model, namelijk gemunte, en liefst ronde metaalschijfjes met

beeldenaar en tekst, en de latere, algemeen bekende, bedrukte bankbiljetten.

We vergeten echter vaak dat dit Grieks-Romeinse model slechts één van de vele vormen is, die geld in de loop der tijden in de verschillende menselijke samenlevingen en beschavingspatronen heeft aangenomen.

En hier ligt volgens mij de oorzaak van het onbegrip ten overstaan van het traditioneel geld. Men vindt die verschillende betaalvormen wel interessant als curiosum, maar om er dan maar meteen de stempel “geld” op te slaan, is volgens velen de zaken wel een beetje te ver drijven.

Pas wanneer we ons zullen kunnen losmaken van dit Grieks-Romeinse geldmodel, zullen we ons kunnen openstellen voor de fantastische rijkdom aan traditionele betaalvormen die er van in de vroegste menselijke geschiedenis en op de meest diverse plaatsen van onze planeet hebben bestaan en waarschijnlijk, in afgezonderde gebieden, nog bestaan.

RINGGELD

Ringgeld, één van deze traditionele vormen, is universeel, en in de loop van de eeuwen hebben we het in alle werelddelen aangetroffen, tegenwoordig nog zeer vaak als een deel van de bruidsprijs. Maar deze functie is slechts de laatste fase in het ontwikkelingsproces, niet alleen van het ringgeld, maar ook van alle traditionele betaalvormen. Een vroegere, zeer belangrijke ontwikkelingsstap was het gebruik als algemeen erkend betaalmiddel.

Iedereen kent natuurlijk het Keltisch ringgeld uit Ierland en de Angelsaksische landen, maar ook in het oude Egypte werd minstens vanaf 2500 voor Christus reeds betaald met ringen in koper, goud en, na 2000 voor Christus, ook in zilver.

Uit Babylonische teksten kennen we de term KASPU ŠEWIRIŠA (= zilveren ringgeld) dat ondermeer werd gebruikt om de bruidsprijs te betalen, maar dat eveneens eeuwen lang een algemeen gebruikt betaalmiddel was. In de graven van Marlik Tepe in Noord-Iran aan de Kaspische Zee, gebied dat we kennen als Luristan, zijn een groot aantal bronzen ringen gevonden. De graven dateren uit de 9de tot de 7de eeuw voor Christus en de ringen, waarvan de uiteinden vaak (maar niet altijd) eindigen op dierenkoppen (o.a. de ram), hebben een diameter van 55 tot 110 mm. Omwille van het onpraktisch hoog gewicht (voor enkel- en nekringen is een hoog gewicht te verkiezen – hoe zwaarder, hoe liever – maar niet voor armbanden als versiering) en/of de kleine afmetingen van sommige exemplaren, menen sommige vorsers dat ze daar zeker tot in die tijd, maar wellicht reeds veel vroeger, als betaalmiddel werden gebruikt. Natuurlijk hadden die ringen die overal als geld gebruikt werden geen specifiek gewicht, maar dat was ook niet nodig, want bij betaling werden ze toch steeds gewogen.

De leden van de meer primitieve beschavingen (en nu spreek ik in de eerste plaats over de Afrikaanse bevolkingsgroepen die zeer laat in contact kwamen met de westerse manier van handeldrijven), zagen geld echter vanuit een heel ander standpunt. De voorwerpen die gewoonlijk als traditioneel geld worden beschouwd, werden door de inlanders gebruikt voor sociale en religieuze doeleinden eerder dan voor economische. Er was trouwens in heel Afrika geen duidelijke lijn die de economische sfeer scheidde van de politieke, sociale of rituele.

Met hun geld konden de leden van de gemeenschap hun sociale status verhogen: ze

hadden de ringen o.a. nodig om in de geheime genootschappen opgenomen te worden en om er in rang en dus in algemeen aanzien, te stijgen, en ze waren nodig om zich vrouwen te kunnen aanschaffen: m.a.w. het was in de eerste plaats “special purpose money”. Nu is het een algemeen erkend feit dat in het merendeel van de primitieve gemeenschappen veel meer “special purpose money” werd gebruikt dan “general purpose money”, en heel wat specialisten zijn zelfs van mening dat “general purpose money” vóór het contact met de blanken in de meeste primitieve economieën gewoonweg niet bestond.

De twee bovengenoemde Engelse termen werden door G. Dalton naar voren gebracht in “Primitive Money” (American Anthropologist 67, 1965). Bij “general purpose money” kan één enkel goed voor alle verplichtingen gebruikt worden, zoals ons geld. In Afrika zijn er slechts enkele voorwerpen bekend die deze vorm het dichtst benaderden, namelijk in Congo de MITAKO, een messing staafje of halfring, in West-Afrika de MANILLA en in Centraal- en West-Afrika de KAURI.

Bij “special (of limited) purpose money” moeten verschillende, welbepaalde verplichtingen betaald worden met verschillende, welbepaalde voorwerpen, zoals voor bruidsgeld, weergeld, betaling van boeten, of gewoon voor de betaling van goederen of diensten. In alle gevallen gaat het echter steeds om voorwerpen die door de gemeenschap algemeen werden aanvaard voor de verplichting die ze moesten vervullen.

Het zal de lezer opgevallen zijn dat ik als voorbeeld van “general purpose money” de MITAKO vermeldde, een messing staafje (eigenlijk een dikke draad) of halfring. “En hoe zit dat dan met de tot een ringetje gedraaide draden die Mahieu op p. 48 in Numismatique du Congo (in Revue belge de numismatique et de sigillographie, 1922) toont onder de benaming MITAKO?” zal hij zich meteen afvragen. Bovendien zegt Mahieu onderaan dezelfde pagina 48: “De koperen NGETELE werd als geld vervangen door de LONGELE (= MITAKO), een **koperdraad** (fil de cuivre) van 10 a 12 duim (= 25 a 30 cm) lengte”.

Blijkbaar zitten we hier dus met een dubbel probleem:

- a) Moeten we Mahieu volgen als hij spreekt van een **koperen** MITAKO, en
- b) Hoe zit dat dan met die gedraaide ringetjes?

Bekijken we eerst eens het verschijnsel MITAKO.

Al de ontdekkingsreizigers en missionarissen die op het einde van de 19de eeuw het betrokken gebied bezochten of er jarenlang verbleven (Stanley, Coquilhat, Bentley, Weeks, Van der Linden en C. von François om slechts de voornaamste te noemen) vermelden **messing** als grondstof van de MITAKO.

Ook Sundström en Eggert spreken van messing. Bovendien vermelden ze allen een **staafje** of **draad** waarvan de lengte verminderde met de jaren en ook naarmate de MITAKO verder werd verhandeld.

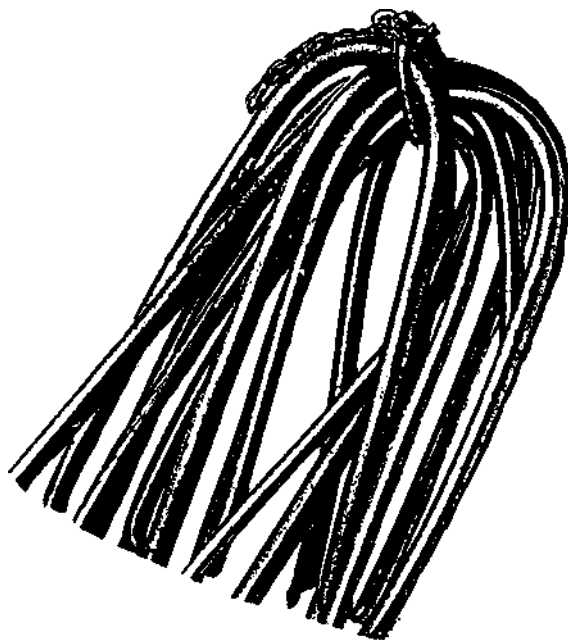
- Stanley vermeldt in 1882 een lengte van 66 cm (in 1881 woog een MITAKO van 66 cm lang en met een diameter van 3-4 mm ± 90 g).
- C. von François   56 cm in 1885
- Coquilhat   55 cm in 1888
- Bentley   40 cm in 1890
- Mahieu   25 à 30 cm in 1894
- Weeks   10 à 12 cm in 1913

ABI-manilla
63 gram

KAURIES

MITAKO

Mahieu vermeldt dus ook een staafje, maar wat de grondstof betreft is hij dubbelzinnig: op p. 48 spreekt hij van “un fil de cuivre”, maar op p. 178-179 (1922) schrijft hij uitvoeriger over de messing (laiton) MITAKO en onder welke vorm de draden het land worden ingevoerd. Hier vermeldt hij dus wel uitdrukkelijk “laiton”. Nu is het ook wel een feit dat men in de Franse literatuur regelmatig de termen “cuivre” en “laiton” willekeurig door elkaar gebruikt.

We kunnen in ieder geval veilig stellen dat de MITAKO effectief uit messing was vervaardigd. Waarom bij Mahieu op p. 48 over koper wordt gesproken en wat die ringetjes daarbij komen doen, zullen we meteen trachten te verklaren.

Laten we eens die bewuste ringetjes van dichtbij bekijken.

Vóór de komst van de MITAKO kenden de inlanders uit het gebied tussen Pool Malebo (het latere Stanley Pool) en de oude Bangala-post (het latere Novelle Anvers) twee koperen betaalmiddelen, namelijk de MUZANGA (of MONZANGA) en de MINKATA.

Volgens Mahieu was rond 1880 het betaalmiddel op de markten in Pool Malebo en langs de Ubangi een koperen staafje van een pink dik, dat in zijn tijd (1894) reeds was geslonken tot een lengte van 2 a 3 cm. De (Ba)Yanzi en de Bobangi noemden het MUZANGA (Coquilhat spreekt van MONZANGA). Ook Ch. de Chavannes vermeldt de MUZANGA, maar volgens hem was het in 1884 nog 9 cm lang, met een doorsnede van 10 mm. Deze afmetingen komen nagenoeg overeen met deze welke Bentley geeft: volgens hem waren de staafjes ongeveer een vinger lang en dik (afbeelding zie Rivallain Pl. LIII boven).

Coquilhat beschrijft eveneens een tweede soort traditioneel, inlands kopergeld dat vóór de komst van de blanken in omloop was in het gebied rond de Bangala-post en dat de inlanders MINKATA noemden. Het waren kleine, gedraaide koperringetjes, bestaande uit een ± 2 mm dunne koperdraad van 20 a 25 cm lang. In 1878 was dit geld reeds in terugloop, als gevolg van de opkomst van de MITAKO. Toen was de verhouding MINKATA / MITAKO nog 4/1. Rond 1885 was de waarde van de MINKATA echter reeds gedaald tot 10/1. Ze werden vooral nog gebruikt in de ivoorhandel. Zo betaalde Coquilhat nog in 1885 voor een olifantentand van 60 a 80 pond:

tegenwaarde werd geraamd op:

3 a 4 kralensnoeren	= 3 à 4 MITAKO
30 kaurischelpen	= 3 MITAKO
enige kleinigheden (geen nadere omschrijving)	= 3 MITAKO
<u>300 a 400 MINKATA</u>	<u>= 30 à 40 MITAKO</u>
totale tegenwaarde in MITAKO	= 40 à 50 MITAKO

Uit het voorgaande blijkt dus dat 1 MITAKO een waarde had van 10 MINKATA of een verhouding 10/1.

Dit inlands koper werd vooral gebruikt in de Evenaarsprovincie en in het Irebu-Ubangi-gebied en het kwam uit de kopergebieden rond Philippeville (Manyanga, (M)Boko-Songo en Mindouli).

Rond 1890 echter had de messing MITAKO praktisch volledig de koperen MINKATA als betaalmiddel verdrongen.

De ringetjes nu die Mahieu op p. 48 toont, beantwoorden volledig aan de beschrijving die Coquilhat geeft van de MINKATA. Ikzelf bezit enige van die gedraaide koperen ringetjes. De diameter van een groot exemplaar is 26 mm en daar de draad plusminus drie omwentelingen per ring telt, komt men voor de totale lengte van de afgerolde draad op ongeveer 24,5 cm. Dit cijfer valt dus binnen de 20 à 25 cm die Coquilhat vermeldt.

En nu keren we terug naar die bewuste pagina 48, waar Mahieu drie duidelijk afgeleide groepen afbeeldingen toont onder de benaming MITAKO. Achter MITAKO zet hij tussen haakjes: *cuivre et laiton* (= koper en messing). Daaronder schrijft hij “transformations successives du MITAKO”.

Nu kunnen we moeilijk aannemen dat Mahieu niet wist dat de MITAKO een messing draad was, vermits hij ze regelmatig ter plaatse had kunnen zien. Trouwens op p. 178-179 spreekt hij uitvoeriger over de **messing** MITAKO. Waar ligt dan de fout?

Volgens mij zijn er slechts twee mogelijkheden:

- a) De inlanders noemden in Mahieu's tijd (1894 en later) de oude, als geld in onbruik geraakte, koperen MINKATA ook MITAKO (in de betekenis van “geld”), maar deze verklaring lijkt me persoonlijk erg onwaarschijnlijk.
- b) Wellicht heeft Mahieu met één overzichtelijke afbeelding, bestaande uit drie afgescheiden geheeltjes (één paneel voor de messing MITAKO en de twee andere voor de verschillende vormen die de koperen MINKATA kon aannemen) de nog bestaande betaalvormen in het gebied willen aanduiden. Dit zou dan meteen kunnen verklaren waarom hij “cuivre et laiton” vermeldt: “cuivre” voor de MINKATA en “laiton” voor de MITAKO. Waarschijnlijk bedoelde Mahieu met “MITAKO, transformations successives” alleen maar de verschillende steeds korter wordende vormen die de MITAKO in de loop van de tijd had aangenomen, namelijk deze die hij toont op het linkerpaneel van p. 48.

In ieder geval kunnen we stellen dat Mahieu, door de drie verschillende paneeltjes overzichtelijk samen te plaatsen, een erg onduidelijke situatie heeft geschapen. Veel duidelijker was het geweest indien hij gewoon het linkerpaneel met de MITAKO en zijn verschillende verkorte vormen gescheiden had gehouden van de twee andere paneeltjes die de MINKATA met zijn verschillende nevenvormen voorstellen.

En om het hoofdstukje over de MITAKO te besluiten tenslotte nog dit: volgens Vansina gebruikten de inlanders langs de kust bij Ambrizette eveneens een koperen staafje als betaalmiddel dat ze NTAK(O)U noemden. Ook Vincent vermeldt die NTAKU in zijn studie “Dot et monnaie de fer chez les Bakwile et les Djem”, p. 290. Hij omschrijft ze als “des crochets de fil de cuivre” van ongeveer 2 cm lang. Een afbeelding ervan vindt men bij Rivallain (planche LVII) maar daar zijn ze wel wat langer. Het gaat om een exemplaar uit het dorp Kitadi (West-Congo) en het werd als betaalmiddel gebruikt door de Congo. Het verschil in lengte bij de twee auteurs moet ons niet verwonderen, want we weten uit de ervaring, die we hebben opgedaan met de MITAKO en met de MUZANGA dat de koperen of messing staafjes de neiging hadden in lengte te krimpen naarmate ze langer in omloop waren en dus door meer handen waren gegaan.

Waar ligt nu het verband tussen de NTAKU en de MITAKO? Wel, volgens Vansina ging het hier om hetzelfde betaalmiddel, tenminste NTAKU was de naam die aan de MITAKO gegeven werd langs de kust in Ambrizette.

Laten we nu eens terugkeren naar de vraag die als titel van dit artikel werd gekozen.

Als geld een middel is om macht en prestige te verwerven (en daar gaat het in feite overal, zelfs bij ons, om) dan was het grootste deel van de inlandse metalen armbanden en de enkel- en nekringen inderdaad geld, niet alleen in de ogen van de inlanders, maar ook volgens Westerse normen. Het bezit ervan verhoogde in ruime mate hun

aanzien en status: ze konden ze gebruiken om praktisch alle verplichtingen na te komen: als bruidsgeld, als toetredingsgeld tot de geheime, machtige genootschappen en voor het betalen van boeten, goederen en diensten (bijvoorbeeld om een smid of een medicijnman te betalen).

Koper was dé grondstof die gebruikt werd voor de vervaardiging van de ringen (later ook messing, maar deze legering was tot bij de komst van de blanken praktisch onbekend bij een groot deel van de inlandse bevolking). Er bestaan daarnaast ook wel ijzeren nekringen en armbanden, maar deze vormen slechts een kleine minderheid en ze hadden bovendien zeer vaak een magische betekenis of ze waren het privilege van de stamhoofden.

Eugenia Herbert schrijft in haar boek “Red Gold of Africa”: “Prekoloniaal koper was altijd én een verbruiksgoed én een waardestandaard tegelijkertijd. Alle koperen betaalmiddelen konden aangewend worden voor de vervaardiging van allerlei ringen, maar zelfs in die vorm verloren ze nooit hun waardebetekenis waarop hun oorspronkelijke rol als geld gebaseerd was” (p. 185).

De verschillende vormen waarin het koper voorkwam, hadden geen invloed op de waarde: ze werden louter bepaald door traditie, doelmatigheid bij het vervoer en vooral door het gebruik dat men er later wou van maken. “Het inlands koper circuleerde in de vorm van staven, draden, kruisen, ringen, ketels, MUSUKU en MARALE (enkelvoud LIRALE), maar **nooit** als muntstukken” (p. 186).

Anderzijds konden de koperen en de latere messing ringen te allen tijde in het geldcircuit gebruikt worden, want ze hadden minstens hun erkende waarde als grondstof (maar mooi versierde exemplaren scoorden hoger), of ze konden om het even wanneer terug uit de circulatie genomen worden.

Zelfs in hun vorm als sieraad konden de ringen dus als opgespaarde rijkdom worden beschouwd (tevens één van de functies van geld in de Westerse betekenis!). Zo schrijft Scott Semans in zijn korte, maar zeer overzichtelijke studie “African Bracelet Money” op pagina 2: “The distinction between monetary objects and ornament is a purely Western one” (het onderscheid tussen voorwerpen als geld gebruikt en sieraden – bvb. in de vorm van ringen of kralen – is een zuiver Westerse opvatting).

Lars Lundström schrijft in zijn boek “The Exchange Economy of Pre-Colonial Tropical Africa”: “Copper and brass media of exchange were preponderantly converted into ornaments; they had the dual function of an object of value and a means of payment”. En wat verder: “Ornaments, especially metal ones, retain a certain value as articles of exchange and hence the wearing of these ornaments had an aspect of hoarding besides the aspect of a display of wealth”.

Feit is echter wel dat de zuivere geldfunctie (uit economisch oogpunt gezien) van armbanden en nek- en enkelringen pas op de laatste plaats kwam in de optiek van praktisch alle bevolkingslagen in de niet-geïndustrialiseerde beschavingen. Bovendien hadden alle ringen, buiten hun waarde als statussymbool en betaalmiddel iets wat ons geld niet meer bezit, namelijk een niet te onderschatten magisch-godsdiensstige geladenheid. Als een gevolg daarvan vormden ze een onontbeerlijke en machtige talisman, die hen zou beschermen tegen allerlei onheil en boze machten.

Deze magie(k) beheerste trouwens alle fasen in het productieproces van die ringen. Speciale rituelen, magische gezangen en offers waren nodig voor men zelfs het koper-

erts ging ontginnen. Bij het smelten van het ontgonnen erts waren weer andere rituelen en offers nodig en tenslotte, voor de smid aan een armband, nek- of enkelring begon te werken, werd weer de hulp van de bovennatuurlijke machten ingeroepen door strikt rituele en passende offers.

Toch heeft de Afrikaanse inlander met zijn ringgeld echt niets nieuws uitgevonden. Inderdaad betaalden, zoals eerder vermeld, reeds de Egyptenaren, de Sumeriërs en de Babyloniërs met metalen die ze aanvankelijk goten in de vorm van ringen (vanaf ± 2400 v.C. goten de Babyloniërs hun zilver in staafjes en staven, die daarna eventueel in stukken werden versneden), waarbij koper telkens weer een belangrijke rol speelde, evenals een hele pleiade van volkeren na hen, tot zelfs in de twintigste eeuw (bijvoorbeeld de Meos en de Karen in Zuidoost-Azië). Met hún ringgeld zaten de Afrikanen dus in de sfeer van het universeel gebruikte ringgeld.

Ik gebruik bewust het woord Afrikanen, want we weten dat in heel Afrika ringen een zeer belangrijk betaalmiddel vormden. Zelfs in de meest beschaafde gebieden van dit continent, zoals Noord-Afrika en Ethiopië worden metalen armbanden (vooral zilver), enkel- oor- en nekringen nog steeds als zeer waardevol beschouwd, en ze vormen tot voor kort, nog een deel van de bruidsschat. De reden ligt natuurlijk voor de hand. Wanneer die ringen door vrouwen gedragen worden, zijn ze financieel onafhankelijker: ze hebben altijd geld bij zich. Gewoonlijk krijgen ze die ringen als ze trouwen, en als er dan later al eens wat misloopt met hun huwelijk, kunnen ze zich voorlopig financieel uit de slag trekken.

Algemeen kan men zeggen dat de Afrikaanse ringen **volgens hun gebruik** in drie grote groepen kunnen ingedeeld worden, waarbij tevens moet vermeld worden dat slechts één ervan duidelijk volledig apart staat.

INDELING VOLGENS GEBRUIK

1. De zuivere betaalmiddelen

Hieronder kan men in de eerste plaats alle manilla's (zowel de inlandse exemplaren als het Birmingham-type) rekenen, maar daarnaast ook alle ringen die als bruidsgeld, als weergeld of als boetes moesten gegeven worden aan de betrokkenen, evenals de ringen of halfringen die de toegang "kochten" tot de geheime genootschappen. Tot deze laatste groep kunnen we bijvoorbeeld de bolvormige, holle BATAKATAKA, de halfringen LOKOTSHI en de zware ONGANDA rekenen van de Tetela, Nkutshu, Onga en Hamba in Congo.

*BATAKATAKA (= naam van de twee grootste exemplaren),
enkelring van de Mbole en de Onga (Congo), koper,
diameter 265 mm, gewicht 2 kg*

*ONGANDA van de Nkutshu (Kasai, Congo), waarde 2 a 10 ONGLESE, koper,
grootste doormeter ongeveer 31 cm (afmetingen verschillen), gewicht 1,5 à 4 kg*

2. Statuussymbolen

Ze omvatten een groot deel van de West-Afrikaanse en het grootste deel van de Centraal-Afrikaanse hals- arm- en enkelringen. En vermits status in alle samenlevingen (zowel in de primitieve als in de zgn. “beschaafde”) van primordiaal belang is, streefde men er overal naar om zoveel mogelijk van deze waardevolle ringen te bezitten.

Dé hamvraag is natuurlijk waarom deze ringen nu precies een statuussymbool vormden. Wel, feit is dat ze in de eerste plaats gemaakt waren uit een materie en in een vorm die sedert onheuglijke tijden haar waarde als algemeen aanvaard betaalmiddel had bewezen, minstens sedert de 11de eeuw in Westelijk Soedan, maar waarschijnlijk reeds véél vroeger. Heel wat onderzoekers menen trouwens dat de “roots” van die ringen in het oude Egypte te vinden zijn, en dat ze een soort van tastbare herinnering waren aan het gebruik van koperen ringen uit de beginperiode van de Egyptische dynastieën. Trouwens, overal in West-Afrika duiken metalen ringen reeds vroeg op. Zo werden in Igbi-Ukwu (Zuid-Nigeria) zwaar geknoopte polsringen en andere, al dan niet versierde ringen, gevonden in graven uit het einde van het eerste millennium van onze tijdrekening.

Arabische handelaars meldten dat in het gebied van Jenne-Jeno, gelegen op de bovenloop van de Niger, reeds in 1068 koperen armingen als geld werden gebruikt. Deze ringen vormden tot in het begin van de twintigste eeuw nog een soort “Hortgeld”, een kapitaal dat men steeds trachtte te vergroten, terwijl minder fortuinlijke leden van de gemeenschap er alles voor over hadden om ze te verwerven.

Zeer veel koperen en later ook messing voorwerpen in de vorm van MITAKO's, staven, KATANGAKRUISEN, RODS, om maar de voornaamste te noemen, werden uiteindelijk door bemiddeling van de smeden omgevormd tot ringen.

Het is dus overduidelijk dat ze, meer nog dan de voorwerpen waaruit ze werden vervaardigd, (en waarvan we weten dat die echte betaalmiddelen waren), enthousiast aanvaard werden als betaling voor diensten en voor praktisch alle goederen. Ze hadden inderdaad hun intrinsieke waarde maar bovendien oogden ze ook mooi en ze bewezen dat de drager of draagster ervan een rijk persoon was. Het was dus een rijkdomaanwijzer en bovendien streelde het de ijdelheid van de eigenaar.

Door al deze eigenschappen werd het een algemeen gegeerd object en, zoals mijn vriend Kees de Boer me ooit eens zo kernachtig zei: “Als iets door iedereen begeerd wordt, is één van de belangrijkste functies van geld al aanwezig, en verdere eigenschappen kunnen dit alleen maar versterken”. Om dezelfde reden droegen de inlanders, naast kralensnoeren uit koper en messing, ook snoeren met glaskralen, precies omdat ook glazen kralen door de eeuwen heen als geld hadden gefungeerd.

Tegenwoordig dragen de inlanders, zoals trouwens overal in de wereld, vaak snoeren met plastic kralen. Ze kunnen beschouwd worden als zuivere sieraden, omdat deze kralen de associatie met het begrip geld nooit hebben gehad.

3. De zuiver magische arm- vinger- en beenringen

De derde, volledig aparte, groep vormen de zuiver magische arm- vinger- en beenringen met ingewerkte of opgelegde diermotieven (eventueel ook menselijke voorstellingen), die als talisman werden gebruikt ter bescherming tegen ziekten en allerlei gevaren die buiten de kraal of het dorp dreigden in de vorm van dieren zoals slangen

(vooral de python), waterbuffel, schildpad, kameleon e.a., of van de onzichtbare, meestal vijandige machten (dit kon gaan van ontstemde voorouders tot de onvoorspelbare creatiegeesten die overal rondzwierven).

Typisch voor deze derde groep zijn de ringen (met uitzondering van het grootste deel van de enkelringen en manchetringen die als statussymbool werden gebruikt en dus in de tweede groep thuishoren) van de Senufo, Lobi (met vooral menselijke figuren), Bobo, Kasena en Bulsa uit Ivoorkust, Burkina Faso en Ghana.

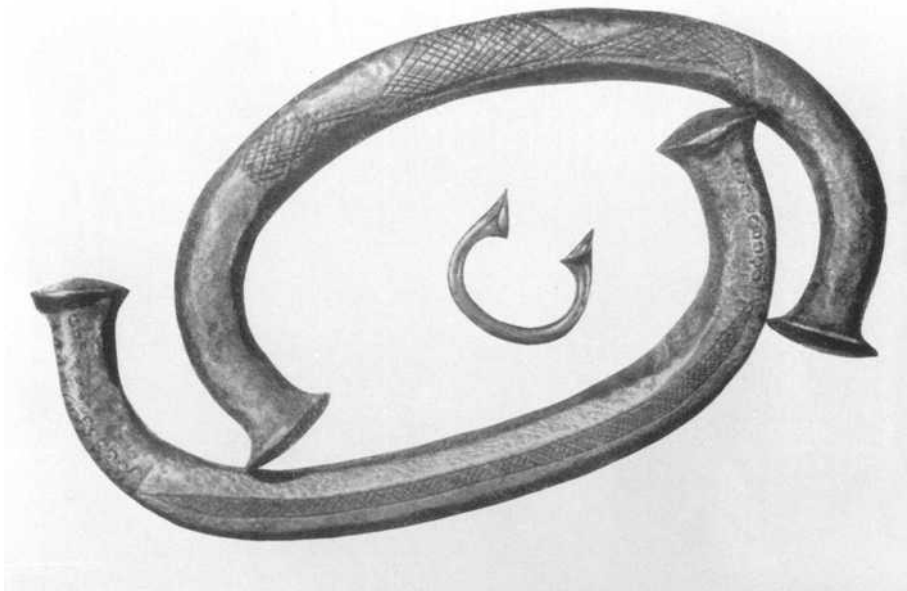
Deze ringen waren steeds persoonlijk daar ze vervaardigd werden voor een bepaalde persoon, volgens de aanwijzingen en richtlijnen van de ziener of tovenaars/medicijnman.

Uit hetgeen voorafgaat blijkt overduidelijk dat men deze ringen beslist niet bij de betaalmiddelen kan rekenen. Gelukkig vormen ze slechts een relatief klein deel van de gigantische diversiteit van ringen die Afrika rijk is.

INDELING VOLGENS OORSPRONG

Voor het gebied dat zich uitstrekt van beneden de Sahara tot in Zuid-Afrika, kunnen we, voor wat de ringen betreft, drie grote delen onderscheiden namelijk:

- West-Afrika en de gearabiseerde gebieden van de Sahel.
- Het gebied ten zuiden en ten oosten van Tropisch Afrika.
- Centraal-Afrika.

KING- (boven) en QUEEN-manilla (onder), Nigeria. De inlandse naam is IGBI.

In het midden een gewone manilla ter vergelijking.

Lengte van beide ongeveer 28 cm, gewicht KING 3 kg, QUEEN 2,5 kg

1. West-Afrika

Het meest weten we over de ringen en hun gebruik in West-Afrika, heel eenvoudig omdat we over dat gebied de meeste informatie hebben gekregen van Europese handelaars (vooral Portugezen, Hollanders en Engelsen) en van de talrijke ontdekkingsreizigers die vanaf de 16de eeuw door deze landen getrokken zijn en over de gebruiken en materiële cultuur van de bewoners hebben geschreven. Het meest bekende betaalmiddel (hoewel slechts één enkel van een hele reeks) is wel de manilla van het Birmingham-type, die men pas na de tweede wereldoorlog (in 1948) en dan nog met heel veel moeite, uit de inlandse Nigeriaanse economie heeft kunnen verwijderen en vervangen door munten en bankbiljetten.

Het woord manilla zelf betekent eenvoudigweg “metalen (hand)ring”, niet meer, maar ook niet minder. In de praktijk echter bedoelt men er de ovaal-ronde ringen mee, niet volledig gesloten en met hoefijzervormige uiteinden.

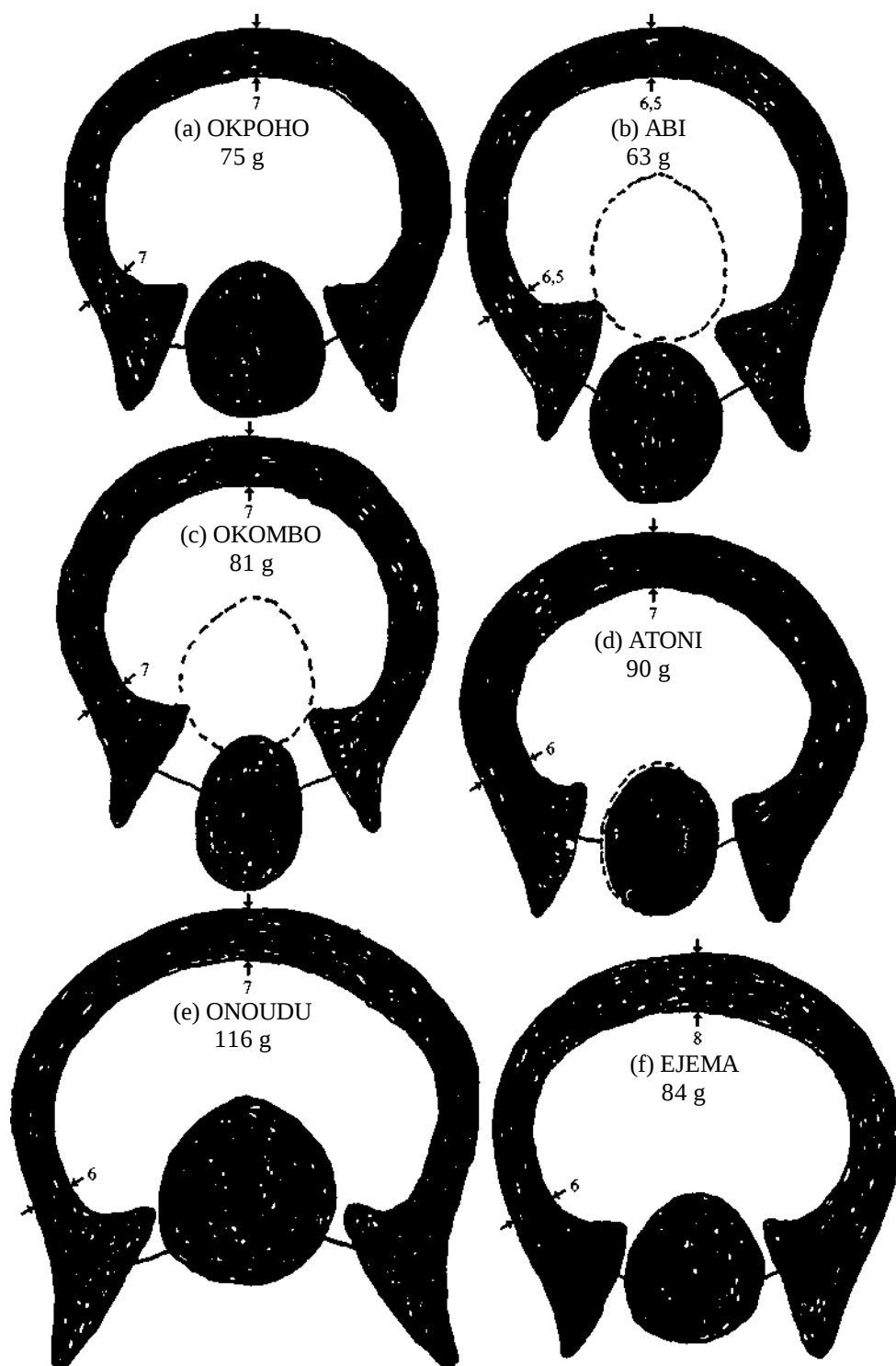
Ze bestaan in koper en in messing, ofschoon ook ijzeren exemplaren bekend zijn. Ze zijn altijd onversierd, behalve eventueel de KING- en QUEEN-manilla, en het staafje vertoont bijna altijd een rond profiel (exemplaren met hoekig profiel schijnen ook te bestaan, maar de vraag is wel of het daarbij niet gaat over ringen van Centraal-Afrikaanse oorsprong zoals de ONGANDA van de Nkutshu uit het Kasaigebied).

Johansson onderscheidt negen verschillende versies in zijn werk “Nigerian Currencies” met verschillend gewicht en verschillende afmetingen, die soms weliswaar zeer miniem zijn (zie afbeeldingen op ware grootte), maar volgens Charles Opitz is die lijst ver van volledig. Hij toont in zijn boek (p. 211-213) 18 verschillende types.

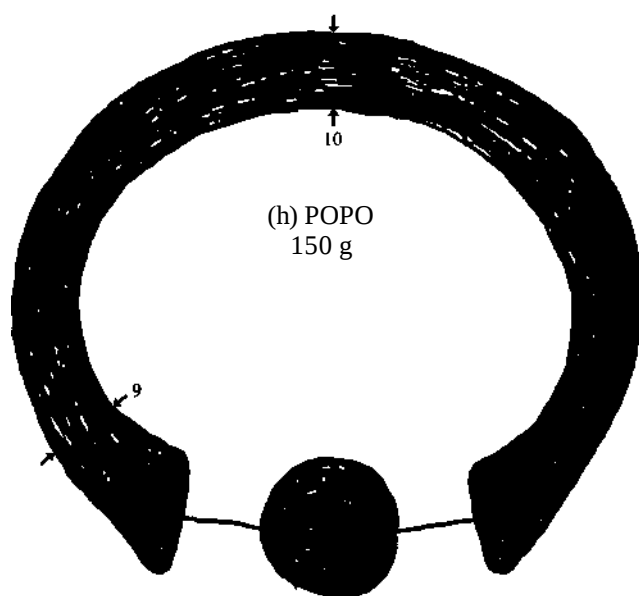
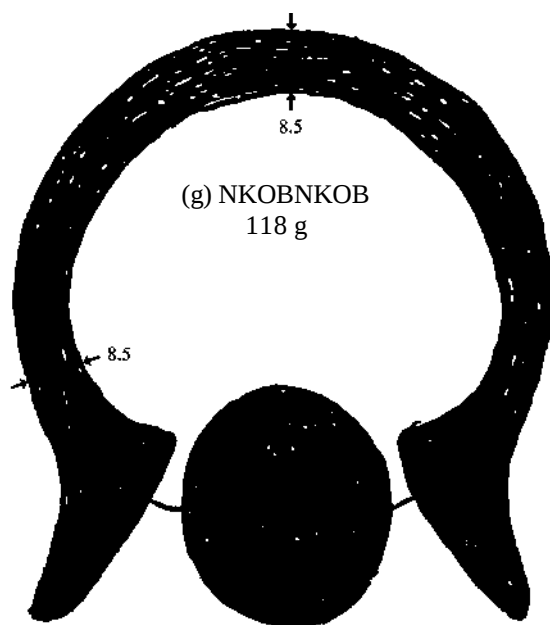
Nochtans vertoont waarschijnlijk geen enkele van deze types de vorm, afmeting en gewicht van het type dat gebruikt werd door de eerste Portugese handelaars (Herbert, p. 201), maar het probleem is dat men helemaal niet weet hoe die oude manilla's er uit zagen en hoeveel ze wogen. Al die eerste Europeanen en andere ontdekkingsreizigers vermeldten wel de geldwaarde van dit eerste ringgeld, maar afbeeldingen of tekening, laat staan een nauwkeurige beschrijving zoals afmetingen en gewicht, ontbreken. Inderdaad, want ofschoon er over de manilla reeds zeer veel werd geschreven, weten we er in feite weinig over, omdat de verschillende auteurs telkens weer hernemen wat hun voorgangers erover hebben geschreven, maar eigenlijk weinig nieuwe gegevens aanbrengen.

Een eerste probleem is wat men onder “manilla” **echt** verstaat. Gewoonlijk bedoelt men er het Birmingham-type mee. Ik spreek opzettelijk niet van “Birmingham-manilla” want welke van de typen die Johansson toont is de Birmingham-manilla?

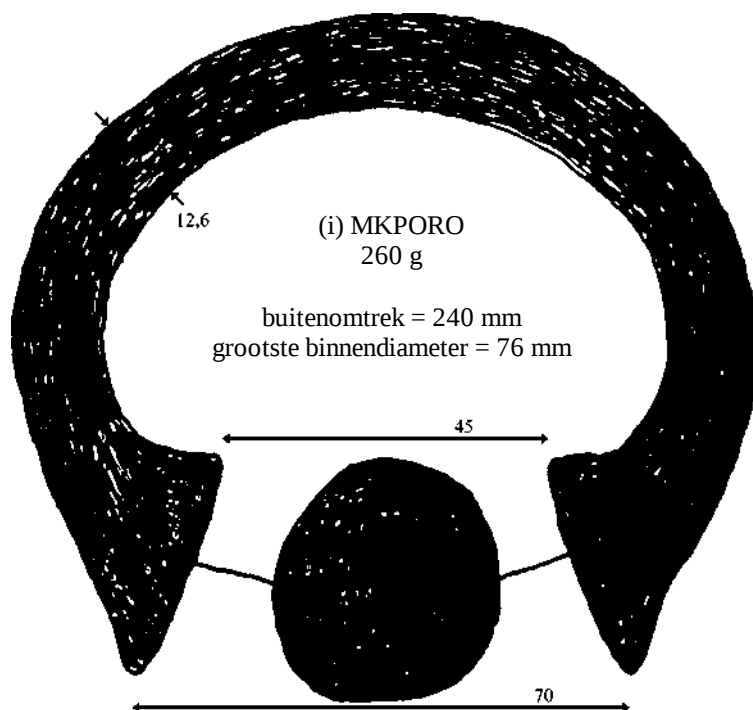
In zijn overzicht vallen vijf exemplaren omwille van hun gelijkvormigheid en hun gewicht meteen op, namelijk a) de OKPOHO, b) de ABI, c) de OKOMBO, d) de ATONI en f) de EJEMA. De andere vier vallen inderdaad qua gewicht en afmetingen duidelijk erbuiten.

Manilla's volgens Johansson (a – i)

NOTA: De aangeduide gewichten zijn te beschouwen als benaderende waarden, waarbij afwijkingen praktisch onvermijdelijk zijn.

Nu kunnen we, volgens mij, echter moeilijk aannemen dat die vijf eerstgenoemde typen allemaal in Birmingham vervaardigd zijn, want hoewel Birmingham gedurende bijna twee eeuwen manilla's voor West-Afrika vervaardigde, lijkt het mij onwaarschijnlijk dat ze met de gietvorm erg zouden experimenteren, temeer daar ze uit ervaring wisten hoe kieskeurig de betrokken inlanders waren bij de aanvaarding van de afgewerkte producten. Ik neem nu wel aan dat éénzelfde gietvorm geen 150 jaar kan meegaan en dat men na verloop van tijd nieuwe gietvormen moest vervaardigen, waarbij lichte afwijkingen in gewicht en afmetingen praktisch onvermijdelijk waren, maar gewichtsafwijkingen van 15 % tot 25 % kan men bezwaarlijk nog "lichte" afwijkingen noemen.

Waren die vier duidelijk afwijkende typen (de ONOUDU, de NKOBNKOB, de POPO en de MKPORO) misschien van Afrikaanse origine en de vijf eerste van Europese makelij? We weten dat niet alleen Birmingham manilla's vervaardigde: misschien waren ze in Birmingham wel de eersten die dat type massaal begonnen te vervaardigen, want we weten dat de manilla's hun definitieve, gereduceerde vorm pas in de loop van de 18de eeuw kregen, en precies in die eeuw begon Birmingham met haar massaproductie.

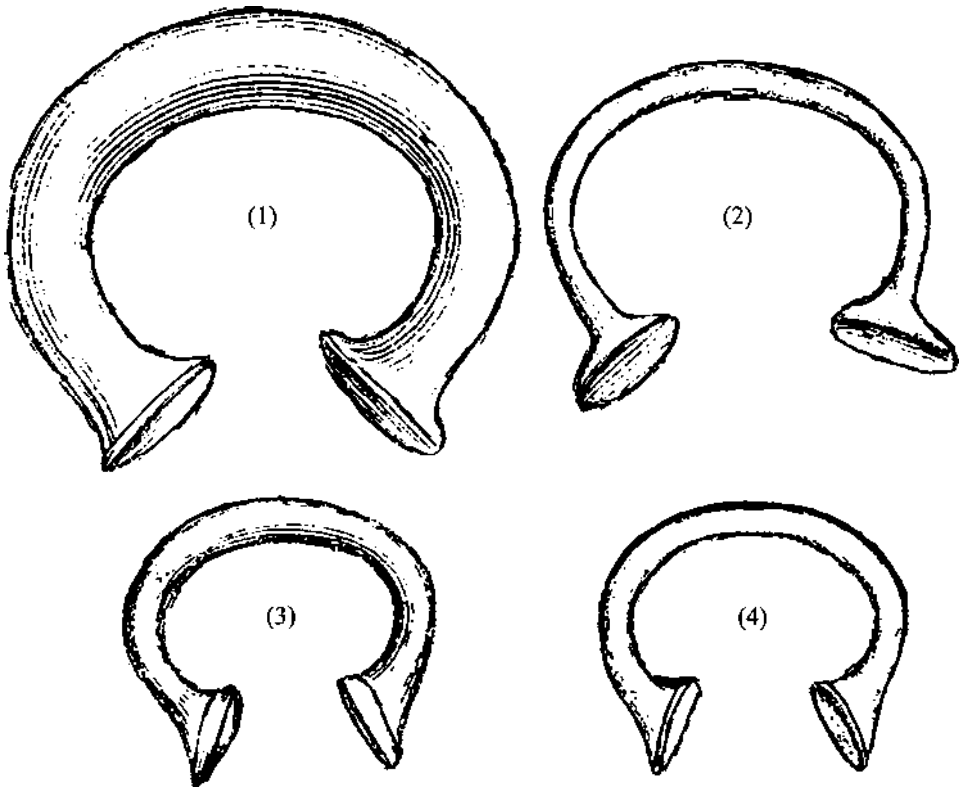
Was één van die kleinere vormen dé Birmingham-manilla en waren de andere, afwijkende exemplaren de producten van werkplaatsen in Manchester, Nantes in Frankrijk of Namur in België? Dit zou dan een verklaring kunnen zijn voor de afwijkingen tussen a, b, c, d en f.

Waren de andere, sterker afwijkende typen inlandse producten? De MKPORO maakt in dit verband misschien wel de meeste kans: hij heeft praktisch dezelfde buitendiameter als de oermanilla uit Igbo-Ukwu en ook qua gewicht zit hij meer in de buurt van de 16de-eeuwse exemplaren. Inderdaad, Vogt meldt dat de messing (?) manilla die de Portugezen in 1529 in San Jorge da Mina (= Elmina) verhandelden, ongeveer 600 gram woog, en het Fugger-contract van 1548 geeft ± 320 gram (10 oz.) voor de Mina-manilla en ± 270 gram (8,5 oz.) voor de Guinea-manilla.

Volgens Opitz werden de eerste MKPORO's in Antwerpen vervaardigd en in 1548 wogen ze tussen 250 en 280 gram, maar hij vermeldt ook dat ze oorspronkelijk zwaarder wogen (p. 210). Misschien waren dat wel de exemplaren die Vogt vermeldt die door de Portugezen in 1529 in San Jorge da Mina werden verhandeld met een gewicht van ± 600 gram.

Ook de POPO-manilla behoort bij de kanshebbers: de "geele ringe" vermeld in de "Vijf Dagregisters" uit ongeveer 1650 hadden een gewicht van ongeveer 150 gram, en dat komt nagenoeg overeen met het gewicht van de POPO, maar vermits we de vorm van die gele ringen niet kennen lijkt het me toch maar een verre gok.

Een ander probleem is het raadsel over de **oorsprong** van de manilla. Volgens Jeffreys kwam de manilla uit het oosten, maar dat is vaag (al verwijst het wellicht naar Egypte). Ligt de oorsprong anderzijds misschien bij de Feniciërs zoals vaak wordt geopperd en kwamen de ringen via de karavaanwegen of langs de zee in West-Afrika? Indien ze van Fenicische afkomst zijn, zou dat misschien de merkwaardige gelijkenis kunnen verklaren met de Keltische ringen, want we weten dat de Feniciërs tijdens hun handelstochten met hun schepen zowel de Britse Eilanden als de kusten van westelijk Afrika bezochten op zoek naar tin en andere producten.

*Vergelijk: (1) en (2): Keltische ringen
(3) en (4): manilla's van het Birmingham-type*

Tegenwoordig wordt in ieder geval praktisch met zekerheid aangenomen dat de manilla geen Europese uitvinding is geweest (het woord zelf is dat wel!). M.D.W. Jeffreys zegt in "Some Negro Currencies in Nigeria": "The manilla was a native currency that owed nothing to the Europeans". En wat verder: "The use and manufacture of manillas was known to the West-African negroes before the arrival of the Europeans. The available evidence shows that this type of money, like the ring money, originally entered Nigeria from the East" (p. 410-411).

Ook Marquart heeft opgemerkt dat de Europeanen niet de eersten waren die de manilla in het Beningebied invoerden. Integendeel, de Portugezen voorzagen alleen maar in een behoefte, waaraan voor hun komst voorzien was door de aanvoer uit het binnenland. Later werd een manilla ingevoerd, afkomstig uit het Congo-Loango-gebied. Deze Congo-manilla was verwant met de "purperkoperen" armband en met de BOCHIE of "grijskoperen manilla" (Sundström, p. 235). In ieder geval wijst alles er totnogtoe op dat de eerste Europeanen manilla's leverden volgens welbepaalde richtlijnen van de inlanders zelf.

Naast die negen variaties van de echte manilla komt er in gans het gebied een ongelooftelijke variatie voor van niet volledig gesloten ringen, soms prachtig versierd,

waarbij het typisch manilla-kenmerk, namelijk de hoefijzervormige uiteinden, soms nog nauwelijks te herkennen is. En om de verwarring nog groter te maken komen naast deze manilla-verwante exemplaren, weer een ontzettend aantal **gesloten** arm- en enkelringen voor, van zeer dunne tot behoorlijk zware exemplaren, eveneens vaak zeer mooi versierd en praktisch altijd in koper of messing.

Eén typische versiering wil ik hier toch eventjes onder de loep nemen. De bekende koperen RODS uit Nigeria (OKPOHO OKUK bij de Efiks) symboliseerden niet alleen geld: ze wáren ook geld, niet alleen in Old Calabar en Cross River, maar ook in Bonny en bij de Fulani tot aan het begin van de twintigste eeuw. Verder ook bij de Yakö rond Umuor; de Ibo in Enugu noemden ze UDE en de Hausa-naam was AN-KARAKU. Ze waren ongeveer 90 cm lang en werden in twee gebogen. Vandaar dat het teken voor rijkdom in de Ekoi nsibidi syllabereeks bestaat uit een reeks concentrische halfcirkels die ze OBUBIT OKU noemden en die een evocatie was van die gebogen koperdraden (Herbert, p. 197).

Deze concentrische halfcirkels vinden we nu, toevallig of niet, terug als versiering op zeer veel West-Afrikaanse ringen, o.a. op de manchetringen van de Senufo en de Lobi, evenals op de enkelringen van de Bwa en op de ringen van de Baoule en de Guin. Betreft het hier nu een aanduiding om de geldwaarde van deze ringen te accentueren of niet, maar het is in ieder geval op zijn minst eigenaardig dat nu juist dit teken (uit de zoveel andere mogelijkheden) door deze volkeren werd gekozen als versiering op hun ringen.

Tot de mooiste ringen behoren ongetwijfeld deze van de Ngere, Wobe en Dan in het zuidwesten van Ivoorkust. Prof. Elze Bruyninx schrijft hierover in haar studie *“L’art du laiton chez les Dan et les Guere-Wobe”*, p. 140: *“Tous les anneaux pouvaient être employés comme monnaie d’échange”*, en Prof. Vandenhaute noteerde tijdens een studiereis in 1939 in het zuidelijk stamgebied van de Dan, op de grens van Ivoorkust en Liberia, de bewering van een ouderling, dat vóór de komst van de blanken de ringen als geld gebruikt werden en dat ze deel uitmaakten van de bruidsschat. Letterlijk zei hij *“Door middel van deze ringen huwde men vrouwen. Nu is het geen geld meer maar vóór de komst van de blanken waren deze ringen het geld van de Yakuba”* (Vandenhaute, 1939: 85).

Volgens Eugenia Herbert (p. 164) dateert het gebruik van koperen armbanden als betaalmiddel in West-Afrika minstens van in de 10de eeuw na Christus: ze werden toen reeds via de karavaanwegen door de Sahara aangevoerd en door de inlanders gretig geruild tegen inlands goud.

De grafffers in de graven van koningen en stamhoofden bestonden oorspronkelijk uit **koperen** arm- enkel- en nekringen. Goud kwam pas later, na intenser contact met de blanken! In westelijk Soedan waren ringen betaalmiddel ten minste vanaf de 11de eeuw na Christus, en rond 1800 kon men in Darfour nog een slaaf kopen voor vier messing armbanden plus één rotl ($\pm$ 375 gram) zout (p. 164). Met een koperen vingerring kocht men er toen nog een kip.

Ook in het zuiden van West-Afrika moeten ringen reeds zeer vroeg gebruikt zijn, want zwaar geknoopte armringen werden gevonden in Igbo-Ukwu (Nigeria) in graven uit de 13de eeuw, samen met zware, manilla-vormige ringen (= oermanilla) (Shaw, Igbo-Ukwu, p. 60-68).

Ringen waren dus wel degelijk bekend vóór de komst van de Portugezen. Dit zou dan meteen verklaren waarom de inlanders de ringen, aangeboden door de eerste Europese handelaars zo gretig accepteerden voor hun inlandse producten. Het zou bovendien tevens een verklaring zijn voor het feit dat diezelfde inlanders zeer specifieke ringen eisten met welbepaalde, door hen aangeduide kenmerken.

Het staat dus wel degelijk vast dat koperen armbanden en inlandse oermanilla's langsheen de hele goudkust en in de Beninbocht reeds zeer vroeg algemeen als geld werden gebruikt (manilla was trouwens de naam die de Europeanen gebruikten; de inlanders noemden ze IGBI!).

Ekpo Eyo, zelf een Nigeriaan, schrijft in verband met de ringen het volgende: "Since the bracelets (en hiermee bedoelt hij niet alleen armbanden, maar **alle** ringen) were made of precious metals such as silver, brass and copper, their use as ornaments and as currency was inter-changeable. They constituted a store of value and are perhaps the commonest and certainly the most enduring form of currency" (Nigeria and the evolution of Money, p. 69).

Tegenwoordig zijn we, vooral dank zij de publicaties van de jongste decennia, behoorlijk goed geïnformeerd over gebruik, vormen, gewicht en uitzicht van de West-Afrikaanse ringen.

Ofschoon in theorie het grootste deel van de metalen ringen als geld kon gebruikt worden, zullen de werkelijk mooi bewerkte arm- en enkelringen veel minder voor dat doel aangewend zijn: ze waren eenvoudigweg té waardevol en werden meer tot prestigegeld. Als vuistregel kan men stellen dat, hoe mooier bewerkt, hoe minder kans ze maakten om effectief als geld in de alledaagse handel gebruikt te worden. Hiervoor werden vooral de eenvoudige, weinig of niet versierde ringen gebruikt, vooral voor grotere betalingen op de markten. Zo benaderden deze eenvoudige exemplaren meer het begrip "general purpose money". Vergeten we trouwens niet dat voor zaken van geringere waarden en voor kleine betalingen algemeen KAURIES, N'ZIMBU's en/of kralen werden gebruikt.

Prachtige exemplaren (= special purpose money) werden vooral gemaakt door de Djerma, (bijvoorbeeld de zwaar getorste MONDUA en de zware ringen eindigend op versierde, hexagonale verdikkingen), de Senufo, de Hausa, de Baoule, de Gurunsi (manchet-armringen) de Mossi en vooral de Guere, Wobe en Dan. De enkelringen van de Kru, helemaal in het zuiden van Ivoorkust en Zuidoost-Liberia, behoren tot de grootste en zwaarste van West-Afrika (normaal 5 à 7 kg, soms echter nog veel meer) waarbij we niet mogen vergeten dat enkelringen altijd met paren werden gedragen, zodat de Afrikaanse Kru-dames minstens 10 à 14 kg moesten meezeulen).

*MONDUA, Djerma (Noordwest-Nigeria en Niger),
koper, hoogte 14 cm, gewicht 7 kg*

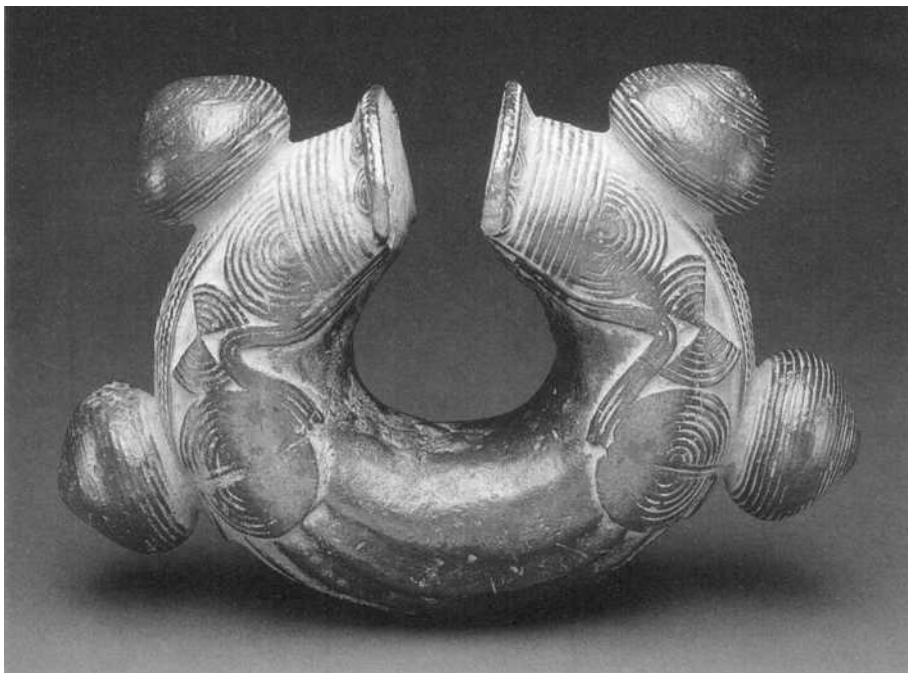
*Armring van de Nunuma, subgroep van de Gurunsi (Burkina Faso),
koper, diameter 99 mm, hoogte 53 mm*

*MONDUA (kleiner ex.), Djerma (Noordwest-Nigeria en Niger),
Deze komen voor in verschillende afmetingen en gewichten.*

*Armring van de Mossi (Burkina Faso), (statussymbool),
koper, diameter 130 mm, hoogte 75 mm*

*Ring van de Dan (Ivoorkust),
brons, omtrek 25,5 cm, gewicht 9 kg*

*Ring van de Dan (Ivoorkust),
buiten 107 x 100 mm, binnen 68 x 52 mm, profiel 20 mm*

*AKAL-E-NGO, armring van de Fang (Gabon),
hoogte 115 mm*

*NITIEN van de Guere (Ivoorkust),
buiten 130 x 111 mm, binnen 60 x 50 mm*

*Armband van de Senufo (Ivoorkust),
koper, hoogte 90 mm, diameter 123 mm*

*Armband van de Senufo (Ivoorkust),
hoogte 33 mm, diameter 75 mm*

*Armband van de Senufo (Ivoorkust),
hoogte 68 mm, diameter 110 mm*

*Enkelring van de Senufo (Ivoorkust),
155 x 105 mm, gewicht 575 g*

Armringen van de Senufo (Ivoorkust)

*Manchetring (statussymbool) van de Bete (Ivoorkust),
brons, hoogte 14 cm*

*Enkelring van de Baoule (Ivoorkust),
koper, hol, hoogte 95 mm, diameter tot 180 mm, gewicht tot 1200 g*

*OGBA, enkelring van de Ibo (Nigeria),
messing, diameter 30 à 35 cm*

*Ring van de Gurmantche (Burkina Faso), 1, 2 of 3 “knopen”,
koper*

*BEMBULO, drie opeengeplaatste ringen van de Gurmantche (Burkina Faso),
hoogte 100 mm, diameter 115 mm*

*Enkelring van de Kru (Zuid-Liberia),
hoogte 25,5 cm, gewicht 8,5 kg*

*MUENY, armring van de Ndiki (Cameroon),
diameter 90 à 120 mm, gewicht 900 à 2300 g*

*DURUZIKPO van de Dida (Ivoorkust),
koper, binnendiameter 47 mm, gewicht 3 kg*

*Armring van de Dogon (Mali),
diameter 133 mm, gewicht 3 kg*

2. Zuidelijk Afrika

Bij de stammen ten zuiden van tropisch Afrika was het ringgeld over het algemeen minder belangrijk dan in West-Afrika en de variatie was er ook minder groot. De inlanders gebruikten heel eenvoudige en praktisch onversierde koperen en messing ringen als betaalmiddel met hogere waarde, en als “Lobolo” (= bruidsgeld). Dit was vooral het geval in gebieden waar de tseetseevlieg het houden van vee praktisch onmogelijk maakte.

Om enkele van de bijzonderste te noemen, kunnen we hier vermelden de LIBETU, een kleine (té klein om te dragen) koperen ring, 30 a 37 gram zwaar; de LITLATLA (een grotere LIBETU van nagenoeg 1200 gram zwaar en in messing) van de (Va)Lenge uit Mozambique, en de koperen enkelringen van de Ambo uit Namibië, met een diameter van ongeveer 150 mm en een gewicht van 1,5 à 2 kg.

*ENGODO, enkelring van de Ambo (Namibië),
koper, diameter 145 à 155 mm, rond profiel dia. 20 à 30 mm, gewicht 1,5 à 2 kg*

*LIBETU van de (Va)Lenge (Mozambique),
koper, 37 x 50 mm, gewicht ongeveer 35 g*

*LITLATLA van de (Va)Lenge (Mozambique),
messing, gewicht 1200 g*

3. Centraal-Afrika

Het minst gedocumenteerd zijn we over de ringen van Centraal-Afrika en in de eerste plaats van Congo. Wel weten we uit publicaties van de eerste blanken die door dit immense gebied trokken (en het overleefden!) en van de weinige missionarissen die er zich oorspronkelijk vestigden, dat ringen, oorspronkelijk in koper en later vooral in messing, algemeen als betaalmiddel werden gebruikt. Zo schrijft bvb. H. Smith, een zendeling in de missiepost van Bolenge, in de buurt van Coquilhatstad in 1900, dat de medicijnman er betaald werd met enkelringen en MITAKO (in “Fifty years in the Congo”). Gutersohn geeft afbeeldingen, beschrijving en waarde van verschillende soorten ringen bij de Mongo (in “Congo 1”, 1920). Hetzelfde doet A. De Nolf (Aan de rand van de Dibese) met enkele nek- en enkelringen en, meer recent, Luc de Heusch in zijn studie over de Nkutshu. Over één zaak zijn al de publicaties uit de 19de en 20ste eeuw het roerend eens: de inlanders hadden een voorliefde voor allerlei ringen, en dan liefst zo zwaar mogelijk, vooral in Congo. Nekringen tussen 5 en 10 kg waren er geen zeldzaamheid en er waren zelfs kanjers bij van 15 kg, zoals bij de Yanzi in de buurt van Tschumbiri, ten noorden van de samenvloeiing Kasai-Congostroom (Lundström).

Hét grote nadeel is echter dat we in de meeste gevallen niet weten hoe die ringen er uit zagen. Bovendien werden zeer vaak de metalen koper en messing door elkaar gebruikt: zeer vaak spreekt men bvb. over koper terwijl men in feite messing bedoelde of omgekeerd.

Die eerste pioniers vermeldde wél de ringen en af en toe zelfs hun waarde t.o.v. andere zaken en goederen, maar gewoonlijk eindigde het daarbij. Gewicht, afmetingen en beschrijving (laat staan een afbeelding) werden weinig of helemaal niet vermeld. Er bestaan massa's, vaak prachtige afbeeldingen en nauwkeurige beschrijvingen van de West-Afrikaanse ringen, maar bij de exemplaren uit Equatoriaal-Afrika bevinden we ons in de meeste gevallen nog steeds op glad ijs.

Het gevolg is dat veel arm- en enkelringen als West-Afrikaans worden bestempeld (vooral in de verkoopcatalogussen van handelaars en bij verkopers op beurzen) die helemaal niets met West-Afrika te maken hebben, en die de verwarring alleen nog maar vergroten. Natuurlijk is het niet altijd makkelijk en vaak zelfs onmogelijk, om een bepaalde ring aan een bepaalde stam of een bepaald gebied toe te schrijven, omwille van het feit dat bepaalde stijlen door meerdere stammen werden nagebootst. Bovendien werden de ringen soms over grote afstanden verhandeld, zodat ze soms honderden kilometers van hun “geboorteplaats” opduiken. Wél kunnen bepaalde kenmerken of versieringen met heel wat zekerheid wijzen naar specifieke stammen, vooral in West-Afrika.

Zo zijn bvb. de ringen van de Djerma, de Senufo, de Baoule, de Gurmantche en van de Guere / Wobe / Dan duidelijk herkenbaar.

Twee zeer duidelijke kenmerken onderscheiden de Centraal-Afrikaanse ringen van de West-Afrikaanse. In de eerste plaats kenden de inlanders van Congo, Congo-Brazzaville, Zuidelijk Gabon en het zuiden van de Centraal-Afrikaanse Republiek het cireperdu-systeem niet. De zwaardere exemplaren werden in open vormen gegoten en daarna verder afgewerkt, de dunnere ringen werden getrokken tot hun gewenste dikte. Ze zijn, ofwel voor het grootste deel onversierd, ofwel zijn de versieringen later in het metaal gegraveerd (in dit laatste geval vaak evenwijdige lijnen of geometrische

figuren), ofwel zijn ze er meteen mee ingegoten en achteraf wat bijgewerkt tot uitstekende randen in de lengte van de ring. De binnenkant van de gegoten ringen is ruw en oneffen.

Een paar voorbeelden illustreren die laatste soort ringen:

- a) De DJOKELEBALE (gewicht tot 5 kg), een enkelring gebruikt door de Ogowé groep (o.a. de Fang en de Kota) in Gabon.
- b) De BONGOMBWA, nekring van de Mongo (Congo) uit messing, met een gewicht van 5,5 kg en meer.
- c) Messing nekring van de Ngombe, 5 kg zwaar, met gegraveerd dierenmotief.
- d) De LOKOLO, een koperen enkelring met een gewicht gaande van 4,2 kg tot meer dan 6 kg, die eveneens door de Mongo-vrouwen werd gedragen.

Een tweede verschijnsel, dat eveneens typisch is voor Centraal-Afrika (ofschoon ook in Nigeria een voorbeeld voorkomt, namelijk de KING- QUEEN- en PRINCE-manilla), is het feit dat we er verschillende typen van nagenoeg onversierde **halfringen** vinden, die door hun vorm alleen reeds, totaal ongeschikt zijn om aan arm, nek of been gedragen te worden. In feite gaat het hier om dikke koperen of messing draden of vierkante staven, waarvan de uiteinden naar beneden gebogen zijn, en die zuivere betaalmiddelen waren. Hun waarde werd bepaald door hun gewicht aan metaal. Sommige zijn uniform, terwijl bij andere typen verschillende grootten, diktes en gewichten voorkomen.

Enkele voorbeelden zijn:

- e) De koperen halfring bij de Ngelima en de Mbole, met een gewicht van 4,5 kg tot 6 kg.
- f) De koperen LOKOTSHI bij de Nkutshu met een gewicht van ongeveer 1300 g.
- g) De koperen IKONE met een gewicht tussen 1,8 kg en 3,6 kg bij de Kuta (of Kota) in Congo-Brazzaville.
- h) De NGETELE, geld bij de Mongo, in feite een dikke koperdraad van 9 a 12 mm dikte en 85 a 140 g zwaar.
- i) De koperen of messing BOSANKERE eveneens bij de Mongo met een gewicht van 1,7 kg.
- j) De BOKONGA bij de Mongo met een gewicht van 400 tot 800 g.
- k) De SHINGU, ONGLESE en ULUNGU bij de Nkutshu, Onga en Hamba.

Een heel handig herkenningmiddel dat met grote zekerheid (ofschoon niet 100 % sluitend) wijst naar Centraal-Afrikaanse ringen, is het uiteinde-profiel van de niet volledig gesloten ringen. Scott Semans houdt het in zijn reeds eerder vermelde studie bij 9 verschillende profielen:

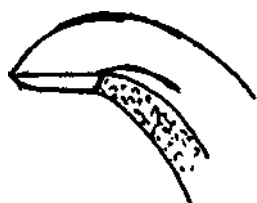
a) rond profiel

b) bult bovenaan

c) binnenkant plat

*d) platte binnenkant met
taps toelopende einden*

e) één kant afgeplat

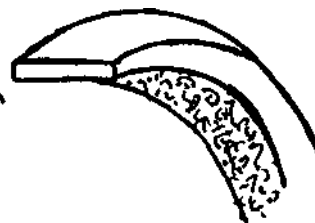
*f) boven- en onderkant
plat*

g) met twee bovenribben

h) met kam

*i) einden vormen platte
rechthoek*

Overall in het betrokken gebied vormden de koperen of messing ringen niet alleen een uiterlijk teken van rijkdom, maar ook (en vooral) van status. Het aantal en gewicht van de ringen die een vrouw droeg, hing inderdaad niet alleen af van de rijkdom van haar echtgenoot of meester, maar in de eerste plaats van zijn/haar sociale rang. En die echtgenoot hield ervan om zijn belangrijkheid te tonen, soms weliswaar alleen bij speciale gelegenheden, zodat iedereen kon zien wat een “big man” hij wel was. Zeer vaak droeg hij zelf niet die zware ringen, maar waren het zijn verschillende vrouwen die voor deze karwei moesten (of mochten?) opdraaien. Misschien speelde hier inderdaad de vrouwelijke ijdelheid ook wel mee, maar dan was het vaak wel een “zware” prijs die ze daarvoor moesten betalen.

Zo vermeldt Sundström het totale gewicht aan koperen of messing ringen die door één enkele vrouw werden gedragen. Bij de Fang: 22 kg, bij de Mponge: 12 a 15 kg, bij de Teke tot 10 kg en in het gebied rond San Salvador in Noord-Angola door waarschijnlijk de (Ba)Kongo, zelfs 25 kg. Soms wogen de nekringen alleen al individueel tussen 10 en 15 kg, zoals bij de Yanzi, of 7 a 10 kg bij de Bangi, en in het gebied rond Tumbiri 15 kg.

Aumann tenslotte schrijft “Sieraden waren, meer dan alle andere voorwerpen, zeer vaak voorbestemd om als geld te dienen, vooral bij natuurvolkeren die hun bezit steeds om hun lichaam droegen, zodat ieder kon zien hoe rijk en belangrijk ze wel waren” (Primitives Geld, p. 3).

(a) *DJOKELEBALA*, enkelring van de Kota of Kuta (Gabon),
hoogte 17,5 cm, gewicht 5 kg

(b) *BONGOMBWA*, nekring van de Mongo (Congo), waarde 1000 MITAKO,
messing, gewicht tot meer dan 10 kg (met gewone manilla als vergelijking)

(c) Nekring van de Ngombe (Congo),
messing, diameter 19 cm, gewicht 5 kg

(d) LOKOLO, enkelring van de Mongo (Congo), konga (= koper bij de Mongo),
h. 15 cm, dia. 10 cm, gew. 4 à 6 kg   h. 27 cm, dia. 15 cm, gew. meer dan 6 kg

*(e) Halfring van de Ngelima en Mbole (Congo),
koper, gewicht 4,6 à 6 kg*

*(f) LOKOTSHI van de Nkutshu (Congo),
koper, 138 x 120 cm, gewicht 1,2 à 1,3 kg*

(g) *IKONE van de Kuta of Kota (Gabon en Congo-Brazzaville), koper, diameter profiel 34 mm, gewicht 1,8 à 3,6 kg*

(h) *NGETELE van de Yanzi (Mongo-group, Congo), dikke koperdraad, 9 à 12 mm, lengte 100 a 120 mm, gewicht 85 à 140 g*

*(i) BOSANKERE van de Mongo (Congo),
koper of messing, 100 x 115 mm, gewicht 1,1 kg*

*(j) BOKONGA van de Mongo (Congo),
koper, breedte 35 à 50 mm, gewicht 400 à 600 g*

(k) Drie geldvormen bij de Nkutshu, Onga en Hamba (Congo), koper

*SHINGU, waarde ½ ONGLESE,
120 x 100 mm, gewicht 450 g,
rechthoekig profiel*

*ONGLESE, de waardeeenheid,
125 x 100 mm, 960 g à 150 x 115 mm, 1750 g,
ronde doorsnede, gehamerd*

*ULUNGU (ook LOKOKO), waarde 5 ONGLESE,
145 x 120 mm, gewicht 2,2 kg, ovaal profiel*

BESLUIT

Voor het gebied ten zuiden van de Sahara tot in Zuid-Afrika kunnen we gerust stellen dat het grootste deel van de nek-, arm- en enkelringen inderdaad als geld werden gebruikt, zij het dan vaak als “special (of limited) purpose money”. De halfringen kunnen in ieder geval alle beschouwd worden als geld. En zelfs de ringen die **niet** als geld werden gebruikt, kunnen toch steeds beschouwd worden als een soort kapitaalreserve, die door de inlanders hardnekkig werden verzameld en angstvallig bewaard.

Wellicht hebben sommigen onder ons het wat moeilijk om te wennen aan de idee dat ringen als geld werden gebruikt. Voor hen zou ik graag twee zaken willen opmerken. In de eerste plaats associëren zij wellicht het begrip “geld” nog te veel met het westerse beeld van een gemunt schijfje metaal naar Grieks-Romeins model, of van een bedrukt papierstrookje, quasi zonder intrinsieke waarde. Vergeten we echter niet dat dit model slechts één van de vele vormen is die geld kan aannemen: alles hangt af van de ideeën die de ontwikkeling van een onder bepaalde omstandigheden praktische betaaltvorm hebben naar voren geschoven.

In de tweede plaats zou ik de woorden van Lars Lundström als doordenker willen aanhalen. Hij zegt: “So far, no satisfactory theory of money in primitive societies has been presented” (p. 86). Beter zouden we even moeten nadenken over wat het bezit van geld voor ons betekent, namelijk rijkdom, aanzien (= status) en macht. Welnu, dat was precies wat het bezit van metalen ringen, al dan niet versierd, voor de hierboven besproken volkeren en stammen heeft betekend: rijkdom, aanzien (= status) en macht, en het middel om dat alles te verkrijgen.

BIBLIOGRAFIE

O.O. AMOGU, *The introduction into and withdrawal of manillas from the Oil Rivers as seen in NDOKI district*, Nigeria nr. 38, p. 134-139, 1952.

G. AUMANN, *Primitives Geld - Vormünzliche Zahlungsmittel*, Coburg.

A. BLANDIN, *Bronzes et autres alliages*, Louvain 1988.

C. de BOER, *Zwei Geldformen aus Zaire: Bokonga und Engetele*, P.G.S. 10,1, 1989.

C. de BOER, *Metallgeld der Nkutshu*, P.G.S. 13,2, 1992.

France BOREL, *The Splendor of Ethnic Jewelry*, New-York 1994.

M. BRINCARD (ed), *The Art of the Metal in Africa*, New-York 1982.

M. BRINCARD (ed), *Beauty by Design; the Aesthetics of African Adornment*, New-York 1984.

E. BRUYNINX, *L'art du laiton chez les Dan et les Guere-Wobe de la région du*

Haut-Cavally, Gent 1986.

H. BURSSSENS, *Les peuplades de L'entre-Congo-Ubangi*, AMCB ME (Monographies ethnographiques) 4, p. 89, 1958.

Georges DALTON (ed), *Tribal and Peasant Economies*, Garden City - New York 1967.

Georges DALTON, *Bridewealth versus Brideprice*, in: *Dalton: Economic Anthropology and Development*, New York / London 1971.

R. DENK, *Baligeld NTCHANG aus Kamerun*, P.G.S. 4,1, 1983.

R. DENK, *Beinspangen der Ambo*, P.G.S. 8,1, 1987.

R. DENK, *Das Manilliengeld Westafrikas*, P.G.S. 7,2, 1986.

R. DENK, *IKONE-Reifenbarren der Kuta*, P.G.S. 10,3, 1989.

R. DENK, *DJOKELEBALE-Kupferreifen der Stämme der Ogowe-Gruppe*, P.G.S. 14,1, 1993.

R. DENK, B. DENK, M. TOPP, *Afrikanische Metallreifen als Wertmesser, 1. Gelbguszureifen der Ndiki*, P.G.S. 14,2, 1993.

A. DENOLF, *Aan de rand van de Dibese*.

R.K. EGGERT, *Zur Rolle des Wertmessers (Mitako) am Oberen Zaire, 1877-1908*.

Paul EINZIG, *Primitive Money in its Ethnological, Historical and Economic Aspects*, London 1949 & 1966.

EKPO EYO, *Nigeria and the Evolution of Money*, Lagos 1979.

Angela FISHER, *Africa Adorned*, Collins, London 1988.

EBERHARD FISHER & HIMMELHEBER, *Die Kunst der Dan*, Zurich 1976.

Till FÖRSTER, *Glänzend wie Gold*, Reimer Verlag, Berlin 1987.

W. GERLOFF, *Die Entstehung des Geldes und die Anfänge des Geldwesens*, Frankfurt/M, 1947.

R.F.A. GREY, *Manillas*, The Nigerian Field XVI, 2, 1951.

A.T. GUTERSOHN, *Het economische leven van den Mongo neger*, Congo 1, 1920.

E.W. HERBERT, *Red Gold of Africa*, Wisconsin 1984.

Luc de HEUSCH, *Valeur, monnaie et structuration sociale chez les Nkutshu*, Revue de l'Institut de Sociologie 4, Bruxelles 1955.

Luc de HEUSCH, *Le symbolisme du forgeron en Afrique*, Reflets du Monde 10, Bruxelles 1956.

H. HIMMELHEBER, *Negerkunst und Negerkünstler*.

H. HIMMELHEBER, *Gelbguszzinge der Guere*, Linden Museum, 1964.

M.D.W. JEFFREYS, *Some Negro Currencies in Nigeria*, SAMAB Vol. V nr. 16, Dec. 1954.

Sven-Olaf JOHANSSON, *Nigerian Currencies (+ Values)*, Nordköping 1967.

G.I. JONES, *Native and Trade Currencies in Southern Nigeria during the 18th and 19th Centuries*, AFRICA vol. 28, 1, 1958.

KLUSMEIER – R. DENK, *Afrikanische Metallreifen als Wertmesser II. Gelbguszureifen DURUZKPO der Dida*, P.G.S. 15,1, 1994.

K. KOSCHATZKY, *Brautpreisringe bei den Lenge*, P.G.S. 13,3, 1992.

Lars LUNDSTRÖM, *The Exchange Economy in Pre-Colonial Tropical Africa*, Hurst & CO, London 1974.

Charles J. OPITZ, *An Ethnographic Study of Traditional Money*, First Impressions Printing Inc., Ocala (USA) 2000.

Karl POLANYI, *The Economy as Instituted Process*, in: Karl Polanyi, Conrad Arensberg & Pearson (eds), *Trade and Market in the Early Empires*, Glencoe III, 1957.

Karl POLANYI, *Ökonomie und Gesellschaft*, Frankfurt 1979.

Johannes RENGGER, *Subsistenzproduktion und redistributive Palatwirtschaft – Wo bleibt die Nische für das Geld?* p. 271-324, in: Schelke / Nitsch (eds) *Rätsel Geld*, Marburg 1995.

D. SCHAFFNER, *Beinspange der Ambo*, (Ergänzung), P.G.S.

SCHMIDT – LINDHEIMER, *Schwarzafrikanische Arm- und Beinringe aus Gelbgus*, P.G.S. 4,2, 1983.

Scott SEMANS, *African Bracelet Money*, List 59 X, Seattle, W.A.

C. Thurstan SHAW, *Igbo Ukwu: an account of archaeological discoveries in eastern Nigeria* (2 vols), London 1970.

H. SMITH, *Fifty Years in the Congo*, Indianapolis 1949.

P.J. VANDENHOUTE, *Veldnota's 1938-1939: Messinggietwerk-manuscript*, Fonds privé P.J. Vandenhouete, 1939.

Jan VANSINA, *The Tio Kingdom of the Middle Congo 1880-1892*, New York 1973.

De Mongo-cultuur, Catalogus Gemeentekrediet 1984.